

Om Tornedalens namnskick i äldre tid

Erik Kuoksu (2011)

Tornedalen – den enda helt finskspråkiga enklaven i det egentliga Sverige – hade länge ett namnskick som skilde sig radikalt från namnskicket i det övriga Sverige. Tornedalen var det västligaste område som hade ett namnskick av västfinsk typ, alltså ett namnskick som dominerades av gårdsnamn till skillnad från det av egentliga släktnamn som karakteriserade det östfinska namnskicket.

De delar av detta namnskick som aldrig tillhörde skriftspråket lever fortfarande i viss mån kvar på landsbygden, medan det namnskick som kom till uttryck i skrift dels försvann, dels stelnade för ungefär 120 år sedan.

Det tornedalska namnskicket i skrift

En tornedalsk mans eller kvinnas namn i skrift har sedan 1600-talet bestått av personnamn, faders- eller modersnamn och tillnamn. Tillnamnen är och har varit av mycket olika typ, men kan delas in i följande grupper:

1: Egentliga finska släktnamn som Pajanen, Kohkoinen, Oravainen, Outinen, Karvonen, Taro, Kylli, Pakkainen, Kouri, Eira, Juto, Harri, Vallo, Mämmi, Huru och Pellikka, men även släktnamn på andra språk än finska, som Grape och Thun (tyska), Curtilius, Konstenius och Torneus (latin); Servio och Allard (franska); Emmot (engelska); Spett, Fors, Björnström, Stålnacke och Lindmark (svenska). Dessa ickefinska namn vittnar ofta, men inte alltid, om särskilda släkters ursprung utanför Tornedalen.

2: Gårdsnamn som Innala (Innes boplats), Heikkilä (Heikkis boplats), Juhonpieti (Per Johansson – underförstått Per Johanssons boplats), Juntikka (Jöns), Hannu (Hans), Rantatalo (strandgård), Alapää (gård i nedre änden av byn), Aho (gammal gräsbevuxen sved), Jatko ("fortsättaren"), Vähä (liten), Pappila (prästgården), Niva (liten fors), Niemi (udde), Lahti (vik), Rovaniemi (klippudden), Koivumaa (björkbevuxen mark) och Kuusijärvi (gransjön).

3: Ursprungsnamn som Kemiläinen (kemibo), Kyröläinen (kyrobo), Ruotsalainen (svensk) och Ruijalainen (man från Nordnorge).

4: Yrkesnamn, varav det överlägset vanligaste är Rautio (smed), men även namn som anger mer ovanliga yrken som Varvari (svarvare), Pelttari (bältare) eller Puoskari (bårdskär).

5: Soldatnamn som Karbin, Tjäder, Vinge, Oxhuvud, Skarpsvärd och Lampa.

Även namn som varit släktnamn, ursprungsnamn, yrkesnamn eller soldatnamn kunde under vissa omständigheter övergå till att bli gårdsnamn. Om någon flyttade från en gård till en annan övertog man vanligen denna nya gårds tillnamn. Den av barnen på gården som övertog denna behöll som regel gårdens namn, avsett om det var en son eller en dotter. De av de övriga sönerna som inte anlade egen

gård (och därvid vanligen fick sitt tillnamn av den nya gårdens namn) eller kom att överta en befintlig gård behöll vanligen sitt tillnamn. Var dessa söners ättlingar egendomslösa i flera generationer kunde detta tillnamn övergå till att bli ett släktnamn.

Under 1500-talet är tillnamn ovanliga i längderna. Vanligen antecknades en person med förnamn och fadersnamn. Tillnamn förekommer mycket sporadiskt, och när de förekommer är de snarare släktnamn än tillnamn av den typ som senare kom att dominera i Tornedalen. Det vanliga är att en person i de flesta längder förekommer med enbart förnamn och fadersnamn, för att något år då och då istället omnämnas med förnamn och tillnamn.

Detta – att de flesta tornedalningar på 1500-talet till synes hade ett svenskt namnskick – fick för ungefär 100 år sedan svenska forskare att anta att Tornedalen från början beboddes svenskar, som sedan blev "förfinskade" och blandades upp med invandrade finnar. I analogi med detta hade man kunnat hävda att nästan samtliga samer också var svenskar, eftersom även de vanligen antecknades med enbart förnamn och fadersnamn fram till sekelskiftet 1700, då de samiska släktnamn som ännu idag används i Torne lappmark börjar dyka upp i arkivmaterialet. Idag betvivlar ingen att Tornedalen under hela sin historia har varit bebodd av finnar.

Under 1600-talet blir tillnamn av den typ som sedan kom att bli bestående i Tornedalen allt vanligare i källorna. Nu skrivs namnen vanligen enligt formeln Förnamn Fadersnamn Tillnamn, en formel som höll i sig fram till dess Tornedalens namnskick kom att ersättas av det svenska namnskicket. Dock anges de tillnamn som inte samtidigt var släktnamn även fortsättningsvis relativt sporadiskt, vilket tyder på att de inte nödvändigtvis uppfattades som del av en persons verkliga namn av de skrivare som författade dokumenten. Det är möjligt att tillnamn av typen gårdsnamn hade använts i Tornedalen långt innan de dyker upp i källmaterialet, men att de av skrivarna snarare hade uppfattats som geografiska bestämmingar av typen "Hans Jönsson, som bor på Hannu gård", än som ett namn av typen "Hans Jönsson Hannu".

De tornedalska tillnamn som nu framträder i källorna är, som jag inledningsvis antydde, av mycket skiftande karaktär. I vissa fall kan de som sagt vara släktnamn, men vanligen har de varit namnet på den gård som personen ägde eller brukade. Gårdarnas namn bildades oftast på något av följande sätt:

1. Av en tidigare husbondes förnamn: Aasa gård i Juoksengi, Övertorneå socken fick troligen sitt namn efter Mickel Henrikssons änka Aasa eller Åsa, som var av samisk börd och tas upp i 1644 års mantalslängd. Heikkilä gård i Haapakylä, Övertorneå socken, är troligen uppkallad efter Henrik Olofsson, som tas upp i olika längder 1552-94. Olli gård i Pello, Övertorneå socken, är säkerligen uppkallad efter birkarlen Olof Jönsson, som tas upp i längderna 1582-1633. Denna typ av gårdsnamn kan bestå av namnet som sådant; Aasa, Olli, Heikki, men det kan också ha ändelsen -la/-lä, som betecknar lokalitet: Heikkilä betyder alltså Heikkis boplats.

2. En tidigare husbondes släkt- eller tillnamn. En gård som hade bebotts av en person med ett visst släkt- eller tillnamn kunde behålla detta tillnamn även slakten som gett gården dess namn flyttat från

gården eller dött ut. Den som sedan övertog gården kunde då överta den tidigare släktens namn när han blev husbonde på gården.

3. Namn som betecknar något naturfenomen vid gårdsplatsen eller på gårdens marker; Vaara (berg), Muotka (vik), Haapamäki (aspbacke), Koivuniemi (björkudde), Lakkala (platsen med hjortron). Nyanlagda gårdar kunde också få namn av den plats gården anlades på. Dessa namn är vanligen äldre än gården, och inte sällan av oklart, inte sällan samiskt, ursprung: Jolanki, Vittangi, Kuoksu, Lainio, Parakkavaara, Siikavaara (sikberget) Vuontisjärvi,

4. Namn som anger gårdens läge i förhållande till något; Keskitalo (gården i byns mitt), Ylitalo (den gård i byn som ligger längst upp efter älven), Mäkitaavola (den av de gårdar som heter Taavo, som ligger längst från stranden) och Takakeisu (den bortre av de gårdar som kallas Keisu)

Under 1700-talet förekommer tillnamnen allt oftare i olika typer av källor. I husförhörslängder förekommer inte alltid tillnamnet tillsammans med person- och fadersnamnet, om det var identiskt med gårdens namn. Gårdens namn angavs oftast i ett fält ovanför det fält i kyrkoboken där personnamnen fanns – det behövde inte upprepas eftersom personens tillnamn förutsattes vara identiskt med gårdsnamnet. Detta är typiskt för Tornedalen och västra Finland: tillnamnet angav inte släkttillhörighet utan var en bestämning av geografiskt ursprung eller ägande av en viss gård med ett visst (om också föränderligt) namn.

I Torne lappmark (nuvarande Jukkasjärvi, Vittangi, Karesuando och Enontekis socknar), samt i de finsktalande delarna av Gällivare socken var tillnamnet länge vanligen identiskt med namnet på den by eller det nybygge en man ägde. Därför angavs sällan tillnamn i husförhörslängder, men något oftare i andra kyrkoböcker, och ganska ofta i sammanhang där en person behövde identifieras med säkerhet, såsom domböcker. När invånarna i byarna i Torne lappmark blev fler under senare delen av 1700-talet blev det opraktiskt att alla personer i byn bar samma tillnamn, varför många gårdar fick egna namn – namn som oftast syftade på någon tidigare ägare av gården eller gårdens läge i byn. Dessa gårdsnamn blev då tillnamn för gårdens ägare på samma sätt som gårdsnamnen i egentliga Tornedalen.

En persons tillnamn var inte beständigt, utan kunde bytas ut. Det var inte ovanligt att en person under sin livstid hade två, tre eller flera tillnamn i följd efter varandra. Dessutom kunde en person vid samma tillfälle använda sig av flera olika tillnamn, eller också av tillnamn som hade två led. I båda dessa fall åtskildes namnen av ordet "eli", som är finska för "även kallad". Sedan 1700-talet har det dock varit praxis att översätta "eli" med "eller". Dessa dubbla tillnamn skall inte uppfattas som dubbelnamn, utan som två likvärdiga tillnamn, som användes samtidigt eller i olika sammanhang.

Som exempel kan anföras gårdarna och släkterna Lasu eller Tervahauta i Juonosuando, Harju eller Hirsikangas i Korpikylä, Eero eller Pieskä i Pello och Vanhatalo eller Mooses i Anttis. I vissa sällsynta fall kunde dessa namn bestå av fler led än två, som gården Fors eller Tano eller Rautio i Jarhois.

Det vanligaste var att man, när man blev husbonde på en gård, övertog denna gårds namn som tillnamn. Ett exempel på detta är den Johan Jönsson, som var son till nämndemannen Jöns Hindersson Olli i Pello, Övertorneå socken. Johan var husbonde på Olli gård i Pello 1692-97 och kallades då

Johan Jönsson Olli. Under åren 1699-1705 var han husbonde på Taavola gård i Juoksengi och kallades då Johan Jönsson Taavola. År 1710 övertog han Toolainen gård i Juoksengi och kallades Johan Jönsson Toolainen, året därpå förefaller han ha avlidit.

Det fanns inget etablerat sätt att anteckna denna följd av namn under Johan Jönssons egen livstid, men i tornedalsk släktforskning har det under 1900-talet uppstått en praxis att ange namnen i tidsföljd från det äldsta till det yngsta, åtskilda av tankstreck, för att visa hur en viss persons namnförändringsprocess såg ut. I ett genealogiskt verk skulle Johan Jönsson alltså kallas Johan Jönsson Olli – Taavola – Toolainen.

Ett något senare exempel är den man som med ovannämnda skrivsätt skulle kallas Olof Matsson Kyrö – Olkamangi – Niva – Kyrö (1750-1816), som var född på Kyrö gård i Pello och som ung kallades Olof Matsson Kyrö. Han blev husbonde på nybygget Olkamangi utanför Pello 1776 och kallades då Olof Matsson Olkamangi. Under några år på 1790-talet var han åbo på Niva gård i Pajala, varvid han kallades Olof Matsson Niva. År 1799 anlade han ett nybygge i Sattajärvi. Detta nybygge fick sitt namn efter Olof Matssons hemgård och kallades Kyrö, varför Olof Matsson återigen kom att kallas Olof Matsson Kyrö. Detta senare Kyrö syftade alltså inte på hans hemgård i Pello, utan på hans nybygge i Sattajärvi. Även släkter som inte har något genealogiskt samband med Olof Matsson Kyrö, men som övertagit delar av detta nybygge har senare kommit att kallas Kyrö.

En man som genom giftermål blev husbonde på en gård, övertog vanligen denna gårds namn, och fick alltså samma tillnamn som sin hustru och svärfader. Om en man gifte sig till en gård, men behöll sitt gamla tillnamn, brukade hans barn oftast använda sig av sin mors tillnamn.

Vid förra sekelskiftet stelnade det tornedalska namnskicket plötsligt. De tillnamn som personer bar under perioden 1870-1900 kom att bli bestående släktnamn, eftersom seden att byta tillnamn när man bytte gård upphörde. De exakta skälen till detta är svåra att utröna idag. Dagens befintliga tornedalsfinska efternamn kan alltså ses som en ögonblicksbild av jordägandet i Tornedalen för ungefär 120 år sedan.

Väletablerade tillnamn från egentliga Tornedalen och Karesuando socken lever i stor utsträckning kvar som släktnamn, men de flesta lantalaiset (tornedalsfinnar bosatta i Torne lappmark) bosatta i Jukkasjärvi och Gällivare socknar slutade att använda sig av tillnamn under årtiondena kring förra sekelskiftet och nöjde sig framdeles med förnamn och fadersnamn. Det har också under hela 1900-talet varit vanligt att ersätta sina finska namn eller svenska fadersnamn med "köpta" svenska namn. Idag är det alltså oftast omöjligt att avgöra om någon är av tornedalsfinskt ursprung utifrån personens officiella namn.

Det tornedalska namnskicket i talspråk

Om det tornedalska namnskicket i skrift är något flytande och svårgripbart gäller detta i än högre grad för namnskicket i tal.

Det vanligaste var att en person i talspråket omnämndes med en av föräldrarnas namn i genitiv följt av personnamnet, alltså: Pekan Erkki (Pers Erik), Helenan Jaako (Helenas Jakob), Heikun Iisko (Henriks Isak) eller Moonin Kaija (Salomons Karin). Om personen hade ett ovanligt personnamn, eller var den ende i byn med namnet kunde detta namn ensamt räcka för identifikation; Tyni (Dynis), Vänkkö (Verner), Heikku (Henrik). Detta fungerade bra, eftersom de tornedalska byarna var vanligen ganska små, och alla kände varandra.

Men man kunde lika gärna omnämna samma personer med tillnamn i genitiv följt av personnamn om det gjorde det tydligare vem man syftade på: Teminki-Erkki (Erik Teminkijärvi), Niemen Jaako (Jakob Niemi), Vaaran Iisko (Isak Vaara) eller Vanhatalon Kaija (Karin Vanhatalo). Att använda sig av tillnamn kunde tydliggöra för personer från andra byar vem man talade om.

Hade personen ett öknamn som var väl känt kunde man lika gärna använda sig av detta för att tydliggöra vem det var man talade om; Riekkö-Lassi (rip-Lars), Vanha-Erkki (gamle Erik), Puujalka-Heikki (Henrik med träbenet), Pikku-Anttu (lille Anders). Vissa personer hade öknamn som helt ersatte personnamnet i dagligt tal; Raiska (vråken), Pitnakka (snåljäpen), Nastasilmä (stjärnögat).

Seden att använda öknamn verkar ha varit vanligast i övre delen av Tornedalen och i Torne lappmark, och kan möjligen ha övertagits från samerna. Samerna hade i äldre tid nästan alltid öknamn av denna typ, och många samiska släktnamn från Torne lappmark (som till skillnad från de tornedalska namnen var fasta släktnamn) var ursprungligen öknamn. Partapuoli (halvskägg), Blind, Påve, Tjuikki (skidåkare), Nirpi (hermelin) är exempel på sådana namn.

Efter en persons död brukade personen åtminstone från och med laestadianismens genombrott vid 1800-talets mitt omnämnas med personnamn följt av "vaina" (salig), om han eller hon hade levt ett liv som ansågs kristet, hedersamt och dygdigt; Lassi-vaina (salige Lars), Maija-vaina (saliga Maria), Niemi-vaina (salige Niemi). Hade personen däremot levt på ett sätt som stred mot laestadianismens fordringar kunde personen kallas "raukka" (stackare, osalig, förtappad); Lassi-raukka (osalige Lars), Maija-raukka (osaliga Maria), Niemi-raukka (osalige Niemi).

Än i dag kan man på landsbygden i Tornedalen höra personer omnämnas i tal som Jalmarin Janne (Hjalmars son Jan), Maipritin Torsten (Maj-Britts son Torsten) eller Oskarin Markit (Oskars dotter Margit). Även "vaina"-namn används sporadiskt, särskilt när man talar om människor som avlidit för länge sedan, men öknamn och "raukka"-namn har nästan helt fallit ur bruk.